

Platform Duurzame en Solidaire Economie

Expert meeting Een Nieuwe New Deal - 16 oktober 2008

De angst voor Utopieën

Liesbeth Bakker

Samenvatting:

Bijgevoegd een essay over 'de angst voor utopieën' dat ik enkele jaren geleden voor Filosofie Magazine geschreven heb.

In dit essay wordt het volgende beweerd:

1. de 20^e eeuw was de eeuw van de grote utopische denkbeelden (communisme, nationaal-socialisme). Deze 'utopieën' hebben fatale gevolgen gehad en hebben geleid tot een angst voor grote visies, voor utopieën.
2. de scepsis waarop utopische denkbeelden kunnen rekenen kent vreemd genoeg één uitzondering: de utopie van de grenzeloze economische groei en het onbegrensde gebruik van natuurlijke hulpbronnen
3. de angst voor utopieën stimuleert het korte termijn denken in de politiek en blokkeert een adequaat antwoord van de politiek op de desastreuze gevolgen van het voortdurende streven naar groei in onze samenleving
4. het is de hoogste tijd het visionaire gedachtengoed weer op te pakken zonder in het totalitarisme te vervallen waarvoor zo terecht gewaarschuwd wordt
5. De heersende en eenzijdige toekomstvisie van productiegroei, rationalisatie, concurrentiekracht en snellere transportwegen vraagt dringend om een tegenhanger. Een grote variëteit aan toekomstbeelden is gevraagd die brede delen van de bevolking aanspreekt en stimuleert om mee te denken en te discussiëren over een leefbare toekomst voor onze overbevolkte en kwetsbare planeet.

Artikel voor Filosofie Magazine (NL)

Liesbeth Bakker

De angst voor Utopieën

Utopische idealen hebben het tij niet mee. De welvaart maakt grote dromen overbodig. Met een goed gevulde koelkast, een auto voor de deur en de mogelijkheid om zo'n 4 keer per jaar op vakantie te gaan, is er geen reden tot klagen. Dromen van een betere maatschappij zou van ondankbaarheid getuigen en van een slecht historisch besef. Want vele idealen van onze voorouders zijn in onze geïndustrialiseerde samenleving verwerkelijk. De 17e eeuwse utopie 'Het Nieuwe Atlantis' van

Francis Bacon bijvoorbeeld, beschrijft een maatschappij die in menig opzicht op die van ons lijkt: veel vrije tijd, materiele overvloed, nadruk op technologische vooruitgang en een goede gezondheidszorg waardoor de gemiddelde levensverwachting aanzienlijk wordt verlengd. Vanuit dat perspectief leven we daadwerkelijk in een – wat velen noemen – gerealiseerde utopie.

Individualisme

Utopieën zijn niet alleen overbodig, ze zijn ook gevaarlijk, zo leert de recente geschiedenis.

Vaclav Havel bijvoorbeeld, kan zich niet voorstellen, dat iemand, na de lessen van het communisme en het nationaal-socialisme, nog het lef heeft tot utopische denkbeelden. In een essay uit 1985 zegt hij: ‚Het utopisme van onze tijd heeft voor vele mensen gruwelijk gevolgen gehad..... wie heeft de moed ons weer te laten dromen van een nieuwe, stralende morgen?‘ Momenteel vrijwel niemand, zoveel is duidelijk. Slechts weinigen lopen nog warm voor de grote idealen. Niet in de laatste plaats vanuit het door Havel genoemde besef dat utopische idealen de bakermat vormden voor de totalitaire systemen die de 20e eeuw hebben getraumatiseerd. Voor de filosoof Joachim Fest is het utopische tijdperk ten einde. Dat is, zo zegt hij, de prijs van de moderniteit.

Christiane Thurner, een literatuurwetenschapper uit Duitsland, laat in dit verband een vrouw aan het woord die in de loop van de 20e eeuw afscheid neemt van haar communistische idealen: “Die Erkenntnis der Heldin, sie habe ‚Schiffbruch gelitten mit all ihren Doktrinen, geht einher mit der Akzeptanz ihres Lebens ohne jeglichen Halt. Es gilt nicht mehr, Gegensätze ein für allemal aufzulösen, sondern sie auszuhalten.”

Deze ‚Heldin‘ ervaart interessant genoeg haar verlies van idealen als een bevrijding. Nu gaat het alleen nog maar om haar eigen leven: zonder houvast maar in grote vrijheid. Een beeld dat ieder van ons onmiddellijk herkent. Zelfverwerkelijking is het sleutelwoord van deze tijd. Elk mens heeft van nature unieke kwaliteiten en talenten. Het gaat erom, deze te ontplooien. De eigen individualiteit, de eigen wil en de eigen levenskracht staan centraal. Beslissingen worden genomen op grond van zelfgekozen en strikt individuele idealen en doelen. ‚Alles wird ausprobiert und nach Massgabe seiner Nützlichkeit für das eigene Wohlbefinden selektiert. Das persönliche Glück ist zur eigenen Instanz geworden.‘ (Heiner Barz)

Hoe moeizaam echter juist in onze samenleving de weg naar het persoonlijke geluk kan zijn beschrijft Houellebecq in zijn veelbesproken roman ‚Elementaire Deeltjes‘. De bevrijdende werking van het individualisme vind je in zijn boek niet terug. Integendeel. Hij schetst een inktzwart beeld van onze tijd. Heel verassend en in strijd met de bovenbeschreven trend grijpt hij juist weer terug op de utopie als middel om de werkelijkheid te ontvluchten. De hoofdpersonen brengen hun leven in diepe eenzaamheid door. Gevoelens van liefde, tederheid en verbondenheid zijn een zeldzaamheid. Het menselijk gedrag wordt hoofdzakelijk gekenmerkt door onverschilligheid en wreedheid. Houellebecq zet daar een utopie tegenover waarin pijn en verdriet niet meer voorkomen. De sekseverschillen – een bron van ellende bij Houellebecq – zijn opgeheven. Alle mensen hebben dezelfde genetische code (klonen) en zijn daardoor op een natuurlijke wijze met elkaar verbonden. Deze nieuwe soort heeft het individualisme, het isolement en de verwording achter zich gelaten.

Welvaartsmedaille

Of we stijl en inhoud van het geschrevene nu kunnen waarderen of niet, het roept in iedere geval een belangrijke vraag op: hoe gelukkig zijn we eigenlijk? Is de eenzaamheid, de onverschilligheid en het gebrek aan verbondenheid een logische en noodzakelijke keerzijde van het individualisme? En ook: Is de enorme materiele welvaart die onze samenleving kenmerkt een bron van geluk? Niet meer, zo zegt recent onderzoek van onder andere de Wereldbank en de VN. Juist over deze laatste vraag is veel literatuur en statistisch materiaal verschenen de afgelopen decennia. De levenskwaliteit in de industrielanden vertoont een dalende tendens, ondanks een nog steeds stijgend BNP. De keerzijde van de welvaartsmedaille uit zich onder andere in het alarmerende feit dat: iedere dag zo'n 100 tot 200 dier- en plantensoorten uitsterven, 55 000 HA tropisch regenwoud vernietigd wordt, het beschikbare akkerland met ca. 20.000 HA afneemt, de zee wordt leeg gevist en er dagelijks 60 miljoen ton CO₂ in de atmosfeer terechtkomt.

In utopisch opzicht stuiten we hier op een interessante paradox. De scepsis waar utopieën tegenwoordig op kunnen rekenen kent ironisch genoeg één uitzondering: de utopie van de industriële samenleving: de utopie van grenzeloze economische groei en het onbegrensde gebruik van natuurlijke hulpbronnen. 'De fataalste utopie van de geschiedenis' zo luidt het oordeel van Prof. Kreibich van het Institut für Zukunftsstudien und Technologiebewertung in Berlijn. 'Wie soll das gehen bei endlichen Ressourcen und einer Biosphäre, die keinen einzigen Parameter kennt, der immer nur wächst?'

Zijn instituut in Berlijn vergeleek de belangrijkste wereldontwikkelingsprognoses en simulatiemodellen met elkaar. In één aspect, zo stelt het IZT vast, komen de bestudeerde modellen met elkaar overeen: als er niet radicaal wordt ingegrepen dan is de kans dat de mens zichzelf vernietigt zo'n 90%.

Ecologische utopieën

Juist dit gevaar, deze ecologische crisis en de bijna onmogelijk lijkende opgave de maatschappij in een duurzame richting bij te sturen, is voor verschillende redenen het utopische gedachtegoed weer op te pakken. In zijn boek 'ecological utopias' pleit Marius de Geus bijvoorbeeld voor utopieën als inspiratiebron voor een duurzame ontwikkeling. Hij beschrijft onder andere de utopische gemeenschap Walden Two (van Bernhard Skinner).

Walden Two is located in a beautiful, hilly landscape with estates, vast forests, fields of flowers, creeks and lakes. The colours of the buildings appear to have been chosen so that they are in harmony with the colours of nature. The housing units, public spaces and workshops are limited to several stories and are carefully integrated in the softly glowing landscape.. The inhabitants find it, without exception, pleasant to be outside and enjoy the nearly unspoiled nature. ... The economic system of Walden Two has no inbuilt growth spiral, but, according to Skinner – in contrast to a capitalistic economy – contains intrinsic mechanisms which limit growth. Instead of continuous economic growth or increasing consumption, priority is placed on the usefulness of goods and on the 'quality of life'. A

healthy, environmentally-favourable life-style, self development and a relaxed way of life become new norms of the economic system.’

De ‘utopie van overvloed’ die de richting van de maatschappelijke ontwikkelingen nu bepaalt, dient vervangen te worden door de ‘utopie van het genoeg’, volgens De Geus. Alternatieven voor de utopie van overvloed worden in vele varianten in de ecologische utopieën van bijvoorbeeld Thomas More, Henry Thoreau, Peter Kropotkin en Ebenezer Howard beschreven. De Geus: „De ecologische utopieën zijn daarom zo belangrijk, omdat ze bieden wat de politiek mist: een samenhangende visie op de maatschappij in harmonie met de natuur.“

De filosoof Hans Achterhuis verzet zich in zijn boek ‘De erfenis van de utopie’ fel tegen deze gedachtengang. Zijn stelling is dat utopieën juist geen inspiratiebron moeten zijn voor gewenste maatschappelijke veranderingen.

Elke utopie is volgens Achterhuis een heimelijke machtsdroom. Totalitarisme, geweld en gebrek aan persoonlijke vrijheid liggen bij elke utopie op de loer. “Vruchtbare ideeën en idealen zijn vaak uitstekend ‘los verkrijgbaar’ bij veel denkers en bewegingen. Daar hoeft je geen utopieën voor te bestuderen., die er nu juist vanuit gaan, zoals De Geus wel degelijk weet, dat vanuit ‘een veelomvattend plan’ ‘alles met alles ‘tot in de ogenschijnlijk kleinste details’ samenhangt.”

Begripsverwarring

In Duitsland vindt Achterhuis vele medestanders. Onlangs werd in Singen (Zuid-Duitsland) een vijfdaags congres georganiseerd met de titel ‘Forderung nach der konkreten Utopie’. Tijdens het congres wordt met name de ecologische crisis – als het centrale vraagstuk van onze tijd – in alle toonaarden bezongen. Geen van de referenten is echter erg gecharmeerd van de utopie als inspiratiebron voor een duurzame ontwikkeling. Daarvoor liggen juist in Duitsland, een belangrijke broedplaats van de grote idealen van de 19e en 20e eeuw, de verreikende en meest negatieve consequenties, nog te vers in het geheugen. Tegelijkertijd is men het erover eens dat juist deze problematiek een veelomvattend antwoord vraagt. De moed en de motivatie om ‘een nieuwe stralende morgen’ te wijzen ontbreekt echter. De oplossingen worden dicht bij huis gezocht. Het aanwezige publiek richt zich aan het eind van het congres op kleine, haalbare veranderingen in de hoop dat deze een positief uitstralingseffect zullen hebben. Zo gaat er een intekenlijst rond voor mensen die actief willen worden in een regionale milieubeweging. Daarnaast is er een firma opgericht die zich bezig gaat houden met het stimuleren van duurzame energie en van milieuvriendelijker vormen van mobiliteit.

Een *concrete* utopie wordt dat laatste genoemd. Er wordt nu gehandeld, in de hoop dat de utopie van een – in dit geval - duurzame samenleving op een bepaald moment werkelijkheid wordt.

Verder wordt er in de discussie in Singen onderscheid gemaakt naar gesloten en open utopieën naar het voorbeeld van denkers als: Georg Picht, Hans Jonas en Richard Saage. In tegenstelling tot gesloten utopieën, richten open utopieën of ‘libertaire’ utopieën zich niet op een totale verandering van

het bestaande, maar op ,het reguleren en corrigeren van de problematische situatie waarin de ,derde industriële revolutie' terecht gekomen is'(Richard Saage).

Achterhuis vindt dat dit soort interpretaties tot een verwatering van het utopie begrip leidt. Voor hem is elke utopie per definitie een gesloten utopie, anders mag je het geen utopie noemen. De utopie wordt volgens hem bepaald door drie sleutelkenmerken: de maakbaarheid, de gerichtheid op het maatschappelijk samenleven en het holisme of de totaliteit van het maatschappelijke experiment. Alleen als het gaat om een radicaal andere maatschappij, die gedetailleerd wordt beschreven en waarin alles met alles samenhangt, is er sprake van een utopie. Juist deze scherpe omlijning maakt dat hij er zo'n sterk tegenstander van is.

Om maatschappelijke veranderingen te realiseren blijven volgens Achterhuis slechts ,versleten en saaie principes over, waarmee we de gescheurde broek van de maatschappij kunnen herstellen'. Achterhuis vindt deze versleten en saaie principes als richtsnoer voor een betere maatschappij van veel groter belang dan de beelden van de totaal veranderde maatschappij uit de utopische traditie.

Korte termijn denken

De zorg die hieruit spreekt is begrijpelijk maar kan opgevat worden als een extra steun in de rug voor het voor de ecologie zo fatale korte termijn denken. Het gebrek aan visie, dat de politiek momenteel kenmerkt, wordt door het beroep op de ,saaie en versleten principes' slechts versterkt.

Zo verscheen in 1994 ,De Groene Doorbraak' van het wetenschappelijke bureau van Groen Links, waarin verschillende, soms utopisch aandoende, toekomstvisies op een duurzame samenleving beschreven wordt. ,Zeppelins, auto's op waterstof, windmolenparken, lokale orkesten en Nederland literatuurland, zo kan een duurzame toekomst eruit zien.... een toekomst die mogelijk is wanneer we de gebaande economische en technologische paden verlaten, zonder onze werkelijkheidszin te verliezen.'

Paul Basset, hoofdredacteur van ,De groene Doorbraak' en voormalig coordinator van het wetenschappelijk bureau van Groen Links, zegt nu, in terugblik op deze publicatie: , ik zou me nu wel drie keer bedenken voordat ik weer zo'n publicatie uit zou geven. Daarvoor hebben utopieën en toekomstvisies momenteel een veel te negatieve bijklank.'

Wordt het non-utopisme daarmee tot een extra blokkade voor een duurzame ontwikkeling? Deze vraag is van groot belang: als de kritiek op utopieën alles wat naar toekomstvisie zweemt in diskrediet brengt zijn we op de verkeerde weg. Zo zijn we juist voor onze verspillende maatschappij dringend verlegen om aansprekende alternatieven.

Een betere toekomst?

In de studie ,Zukunftsfähiges Deutschland' uit 1996 van het Wuppertal Instituut wordt daartoe een poging gedaan. Uitgangspunt is dat we in de industrielanden meer lijden onder de materiele overvloed dan dat we er baat bij hebben. Uit welbegrepen eigenbelang zal de intelligente consument van de toekomst dan ook ,desinteresse voor overdadige consumptie aan de dag leggen' en zich op die manier losmaken van zijn materialisme. Kernbegrippen zijn: langzaamheid, spaarzaamheid,

levensduur, gemeenschappelijkheid en oog voor de eigen leefomgeving. Minstens zo interessant als de inhoud van het rapport was echter de massale bijval uit de samenleving. Met het rapport als uitgangspunt discussieerden kerken, consumenten-organisaties, werkgevers, vakbonden, vrouwenbeweging en 3e wereld organisaties mee over de toekomst van Duitsland.

Een duidelijke interesse voor nieuwe toekomstperspectieven blijkt ook uit een initiatief van de gemeente Tilburg uit 1998. Via het Brabants Dagblad vroeg ze de burgers een keuze te maken tussen vier toekomstbeelden: een Duurzame Stad, een Zorgzame Stad, een Bruisende Stad en een Ondernemende Stad. Meer dan de helft koos voor een duurzame stad. In deze stad komt autoverkeer niet meer voor, er wordt kleinschalig en milieuvriendelijk gewerkt en geproduceerd, met water wordt zuinig omgesprongen en de energie komt van de zon. Ook de zorgzame stad - waar veel langzamer geleefd wordt en de betrokkenheid bij de medemens centraal staat - had relatief veel aanhangers (24%). De ondernemende stad lag min of meer in het verlengde van de gebruikelijke politiek van meer economische groei en meer werk en kreeg slechts 7% van de stemmen.

Dromen van een betere toekomst behoort blijkbaar nog niet tot het verleden. Er staat ook teveel op het spel om daarvan af te zien: het overleven van de natuur en van toekomstige generaties. Daarom is het de hoogste tijd het visionaire gedachtengoed weer op te pakken, zonder overigens in het totalitarisme te vervallen waarvoor zo terecht gewaarschuwd wordt. De heersende en eenzijdige toekomstvisie van: versterking van de concurrentiekracht, rationalisatie, productiegroei en snellere transportwegen vraagt dringend om een tegenhanger. Een grote variëteit aan toekomstbeelden is gevraagd die brede delen van de bevolking aanspreekt en stimuleert om mee te denken en te discussieren over een leefbare toekomst voor onze overbevolkte en zo kwetsbare planeet.